

כמה פעמים חרב בית כנסת החורבה?

אייל דודסון

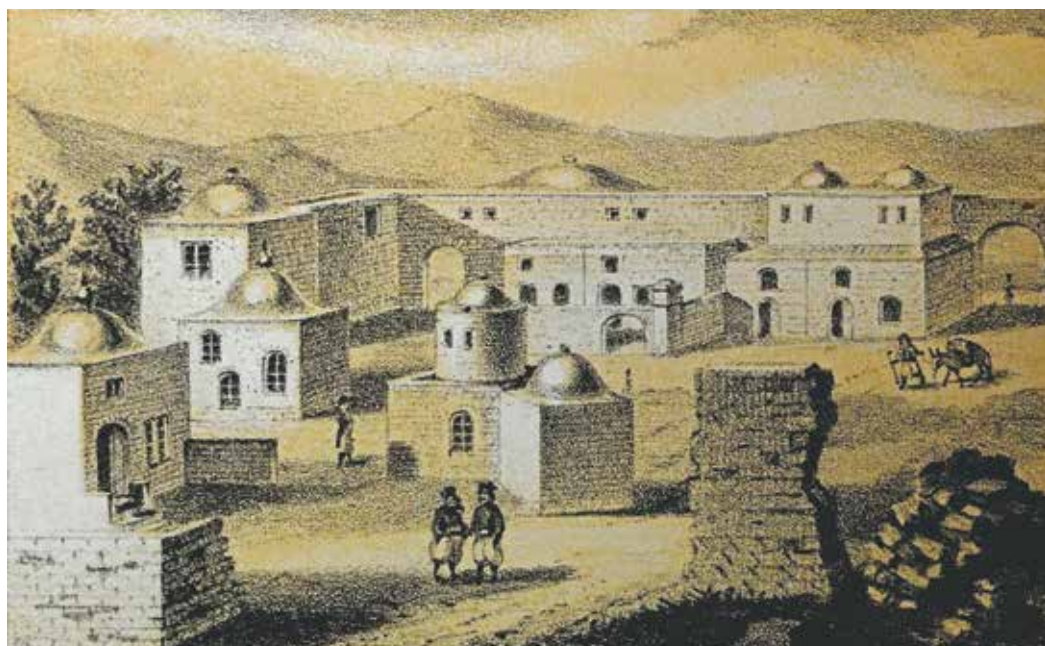
צהלון, מחכמי ארץ ישראל במאות ה-16-17: מרת אסתר, מיום עלותה לציון הניחה הרמונים בבית הכנסת של הספרדים, וכתוב עליהם שהם קדש לארץ ישראל על מנוחת בניה. ויהי היום, נכנסה בה רוח תזזית ונישאת עם אשכנזי א' [חד], ונשמע בעיר שהוא רוצה לקחת הרמונים [בית הכנסת של] ק"ק [קהל קדוש] אשכנזי' [ם]. הלכו אצלה יחידי סגולה, ואמרו לה: אחר שזכינו אנחנו בהם מיום שעלית ממצרים, והם בבית הכנסת של הספרדי' [ם], לא תוכלי [ן] לשנות. ועיכבו עליה מלהינשא (י' צהלון, שאלות ותשובות מהריט"ץ, ויניציאה תנ"ד, סי' רעו).

לב הרובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, במרכז חצר האשכנזים ההיסטורית, בולט ומתנשא בית כנסת בית יעקב. בית הכנסת נקרא על שם הברון יעקב ג'יימס דה-רוטשילד, "הנדיב הידוע", אלא שמעטים מזהים אותו בשמו. "החורבה" הוא כינויו המוכר, עד כדי כך שאם חיפשת את "החורבה" אין צורך להסביר שהתכוונת לבית הכנסת. אבל האם נכון לזהות את בית כנסת החורבה עם חורבת בית הכנסת של רבי יהודה החסיד?
בית כנסת אשכנזי בירושלים נזכר לראשונה בשנת ש"ע (1610), אגב שאלה הלכתית שהופנתה אל רבי יום טוב

ד"ר אייל דודסון – חוקר ומרצה לתולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל, בפרט בירושלים. מורה דרך.

רימוני כסף של ספר תורה (מחזיאון ארבעת בתי הכנסת הספרדיים בירושלים)

חצר בית הכנסת הישן של האשכנזים (איור מתוך: יהוסף שוורץ, תבואות הארץ, מהדורת פילדלפיה, 1850, אוסף וילי לינדנור)

החדשים לשקם אותנו, ואף להרחיבו:

בר"ח [בראש חודש] חשון תס"א לפ"ק [2.10.1700], יום ד' בשבוע, בא רבינו יהודא חסיד עם כל חבורתי [נו] לירושלים תובב"א. וקנה רבינו הנ"ל תכף בית בחצר הקודש, דהיינו חצר של בה"כ [=בית הכנסת] של קהל אשכנזים [...] ובע"ש [=ובערב שבת] הלך רבינו לטביל' [ה] במקוה שיש בחצר הקהל הנ"ל, ומיד נחלה בעוה"ר [=בעוונותינו הרבים], והתפלל ערבית של שבת בכובד ראש, וכשבא לביתו נפל על המטה למשפב [...] עד יום ב', עד שמת [...] וכל העם היו מקוננים וכוכים בכי תמרורים על פטירת רבינו פתאום. ג' מסימיאטיץ,

שאלו שלום ירושלים, תשכ"ג [מהדורת ז' שז"ר], עמ' 10-11

רבי יהודה החסיד נפטר, אפוא, שישה ימים בלבד אחרי בואו לירושלים והותיר את תלמידיו הנדהמים ללא רועה רוחני וללא משענת כלכלית. ותיקי הקהילה היהודית בירושלים, ספרדים בדרך כלל, לא תמכו בהם, אם משום שבעצמם סבלו מקשיים רבים ואם משום שחברי הקבוצה נחשדו על ידם בשבתאות. באותה תקופה עמדה תנועת משיחיות השקר של שבתי צבי בעין הסערה ברחבי העולם היהודי, ורבים שנחשדו בנטיות שבתאיות נרדפו עד חורמה בידי מתנגדיהם. רבי יהודה החסיד ואנשיו, או לפחות חלק מהם, נמנו עם החשודים הללו. רבים מהם עזבו את ירושלים, ואחרים נשארו ונאחזו בחצר האשכנזים. הכותב גדליה מסימיאטיץ היה אחד מהנשארים בירושלים. אלו שנותרו בירושלים נקלעו למצוקה כלכלית קשה. הם נאלצו ללוות כספים רבים מן הערבים, אך משהגיע מועד הפירעון לא מצאו מאין להשיבם. ב-29.10.1720, משפקעה סבלנותם של הנושים, התנפלו על חצר האשכנזים, החריבו אותה והעלו באש את בית הכנסת. תלמידי רבי יהודה החסיד

איננו יודעים מתי נוסד בית הכנסת האשכנזי, אבל נראה שיש לקשור זאת בסגירת בית הכנסת המשותף לכלל יהודי ירושלים (הרמב"ן) בשנת 1587, אירוע שהביא לפיצולה העדתי של הקהילה. בסיפור המריבה על רימוני הכסף לא נחשף מיקומו של בית הכנסת, אבל סביר להניח שהיה בחצר ההקדש שנוהלה בידי העדה האשכנזית לפחות מאז המאה ה-15, היא "חצר האשכנזים".

את תלאות קליטתה של מרת אסתר בחברה האשכנזית בירושלים יש להעמיד ברקע הריבוי במספרם של העולים ממרכז אירופה וממזרחה בראשית המאה ה-17. ב-1621 הופיע בירושלים הרב ישעיה הלוי הורוויץ, מגדולי החכמים האשכנזים בזמנו, שהתפרסם בזכות "שני לוחות הברית", ספר המוסר הקבלי שחיבר. הרב הורוויץ, או כפי שנודע בכינויו על שם ראשי התיבות של ספרו – "הש"ל", היה רבן של קהילות מרכזיות באירופה, ובהן גם פראג, עיר הולדתו. בירושלים נעתר לבקשת פרנסי הקהילה והתמנה לרב הקהילה האשכנזית. על פי תנאי העסקתו, קיבל מאת הקהילה בית מגורים מרוהט. מסורת מקומית מזהה בדרום חצר האשכנזים את המקום שבו התגורר הש"ל ושבזו התפלל. אבל תקופת הפריחה הזו הייתה קצרה, במרוצת המאה ה-17 סבלה הקהילה האשכנזית פגעים ורדיפות והיא הלכה והידלדלה.

רבי יהודה החסיד

בשנת 1700, בשעה שנמצאה בה קהילה אשכנזית קטנה, דלה ושקועה בחובות, הגיעה לירושלים קבוצה גדולה מאירופה בהנהגתו של רבי יהודה החסיד. בית הכנסת הוותיק, מימיו של הש"ל, התמוטט ב-1692, ובתום השתדלויות והוצאות מרובות עלה בידם של העולים

מוחמד עלי

בשנת 1831 כבש מוחמד עלי, מושל מצרים, את ארץ ישראל ואת סוריה מידי הסולטאן העות'מאני. בחיפוש אחר זהות אינטרסים כלכלית ופוליטית הנהיג רפורמות ובכללן גישה חיובית כלפי נתינים זרים ולא-מוסלמים. הוא התיר לגורמים אירופיים נוצריים להעמיק את פעילותם הדתית בירושלים וליהודים לשקם בתי כנסת ולבנותם. פעילי "הפרושים" הפעילו מאמצים רבים, עד שהשיגו את האישור המיוחל. כך מסר יהוסף שוורץ, מראשוני החוקרים היהודים של ירושלים (נפטר ב-1865):

ואז שלח מֶחֱמֵד עלי ספר פקודה לשופטי ירושלים, ויצאם במפגיע להשיב אל היהודים האשכנזים את החצר שהוא עם כל הבתים אשר בתוכו, וכל משאת הכסף אשר הישמעאלים [=המוסלמים] נושים בהם, לא תִזְכָּר ולא תִפְקֵד עוד, כי כבר אבדה זכותה מזֶקֶן [...] בשמחת לבב החילונו לפנות ערמות העפר מהחצר ההוא, ופתאום נגלו לעינינו כל הבנינים הראשונים אשר היו שמה, ויציצו מהארץ בית התפלה ובית המקוה, ועוד בתים אחדים [...] אחרי כן ירינו אבן הפנה למבנה בית תפלה גדול, ובישע ה' כלינו את מלאכת הקודש הזאת, ומקדש מעט ההוא מתנוסס ביפיו לחמדת עינים כיום הזה. (י' בק [עורך], מגזי קדם: תעודות ומקורות מתוך כתבי פנחס בן צבי גרייבסקי, תשל"ז, עמ' 91)

בית כנסת "מנחם ציון"

בית הכנסת החדש נחנך בתחילת שנת 1837 ונקרא "מנחם ציון". הוא לא היה חדש לגמרי, שכן הוא נבנה על חורבות בית הכנסת הקדום מימי השל"ה ורבי יהודה החסיד. עובדה

נפוצו לכל עבר, ומעתה לא התקיימו בירושלים חיי קהילה של יהודים אשכנזים. חצר האשכנזים הפכה לגל חורבות ותיקרא מעתה "חורבת רבי יהודה החסיד", או בקיצור "החורבה". "החורבה" היה אפוא כינויה של החצר ולא של בית הכנסת.

מאה שנים מאוחר יותר נגאלה החצר החרבה בידי האשכנזים הליטאים - תלמידי הגר"א "הפרושים", שהחלו לעלות לירושלים בראשית המאה ה-19. בראותם בה סמל לחורבן הקהילה האשכנזית בעיר הקודש, הציבו לעצמם את שיקום החצר כיעד. אלא שבדרך להגשמת המטרה ניצבו מכשולים סבוכים - החובות שרצו על האשכנזים שנטשו את החורבה, שאלת הבעלות על החצר והחוק המוסלמי שמכוחו אסרו השלטונות העות'מאניים על בניית בתי כנסת חדשים. "הפרושים" פתחו בסדרת השתדלויות, כולל נסיעה אל הסולטאן באיסטנבול, וב-1820 עלה בידם להשיב את המתחם לרשות האשכנזים, ואף להשיג אישור לביטול החובות הישנים. כך העיד ר' מנחם מנדל משקלוב, אחד ממנהיגי החבורה:

וזכותו [של הגר"א] וזכות אבותי הצדיקים הישרים, וזכות עמו ישראל, עמדו לי להביאני ארץ הקדושה [...] ועתה עזרני ה' להוציא את החרבה שבירושלים, שהיה של אחינו האשכנזים מימי קדם יותר ממאה שנה, בית הכנסת בתוכה ונהפכה לזרים ולנכרים, ונעשה חרבה ושוממה, ועתה ברוב רחמיו וחסדיו הוצאתי מידם. (א"ל

פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, תרפ"ט, ג, עמ' 158)

שוב, נשים לב: "החורבה" שנגאלה ב-1820 לא הייתה בית הכנסת, אלא החצר עצמה שבתוכה היה בית הכנסת האשכנזי הקדום, שעמד גם הוא בחורבנו.

בית כנסת מנחם ציון (צילום: אלעד זגמן)

בית כנסת החורבה, 1940-1948 (אוסף מוזיאון חצר היישוב הישן, ארכיון יד בן-צבי)

הכיל את המתפללים הרבים, ופעילי הקהילה השכילו לנצל את חולשתה של האימפריה העות'מאנית ואת הרפורמות שהנהיגה ביחסה לנתיני ארצות המערב כדי לקדם את הקמתו של בית כנסת גדול בתחומי חצר האשכנזים ההיסטורית, מעט מדרום לבית כנסת מנחם ציון. בנימוקי הבקשה שהוגשה לסולטאן לא שכחו לציין שבית הכנסת המתוכנן איננו חדש לגמרי, אלא עומד במקומו של בית כנסת קדמון שחרב. אולי התכוונו לבית כנסת הרמב"ן, שחורבותיו היו צמודות מדרום למבנה המיועד.

ביום 25.9.1864 נחנך בית הכנסת הגדול שגרם להתפעלות לא רק מיופיו ופארו, וממראה הכיפה המתנשאת מעל קו הרקיע של העיר העתיקה – 24 מטרים גובהה, אלא גם מן המשמעות הסמלית של מחייית החרפה של חורבן חצר האשכנזים בימי רבי יהודה החסיד, ושל ההטבה במצב היהודים בירושלים. למרות שבית הכנסת נקרא "בית יעקב", כאמור, דבק בו הכינוי "החורבה", משום שנבנה בתחומי חצר החורבה. לצידו, מעט מצפון לו, עומד עד ימינו נמוך ומבויש משהו בית כנסת מנחם ציון, שביסודותיו צפונים סודותיו של בית הכנסת האמיתי של חורבת רבי יהודה החסיד.

למבקרים בימינו בבית כנסת החורבה מסבירים לעתים קרובות שבית הכנסת מכונה כך משום שנבנה על חורבות בית הכנסת של רבי יהודה החסיד. מורי דרך רבים אף נוהגים לציין שבית הכנסת חרב פעמיים – בימי רבי יהודה החסיד ובמלחמת השחרור – ובימינו (בשנת 2010) נבנה בפעם השלישית. לאמיתו של דבר, בית כנסת החורבה חרב רק פעם אחת, ב-1948. הוא לא נקרא כך משום שנבנה על חורבות בית הכנסת של רבי יהודה החסיד, אלא רק בשל קרבתו אליו.

זו תועדה והודגשה בידי אחדים מבני התקופה, למשל הרב משה נחמיה כהנוב, ראש ישיבת עץ חיים שבחצר האשכנזים (נפטר ב-1877): "בחצר הזה נמצאו כמה בתי מדרשים, כמה בתי תלמוד תורה, בית המדרש לישיבה ובפרטם בית המדרש מנחם ציון, הוא בית המדרש הראשון הנבנה על חורבת רבי יהודה החסיד זכרונו לברכה" (מיני כהניו, שאלו שלום ירושלים, תשכ"ט, עמ' נב).

כך העיד גם שניאור זלמן מנדלוביץ, מחסידי חב"ד בירושלים במאה ה-19: "ביהמ"ד [בית המדרש] מנחם ציון, ת"ח [תלמידי חכמים] יושבים ולומדים כל היום וכל הלילה [...] והוא הביהמ"ד הראשון הנבנה על חורבת בית ר' יהודא חסיד זי"ע [זכותו יגן עלינו]" (שניאור זלמן בן מנחם מענדיל, זכרון ירושלים, תרל"ו, דף ד ע"א).

כך שמע גם ו"ר ויילד, תייר נוצרי, בעת שביקר בחצר האשכנזים בשנת 1838:

בוקר אחד, שעה שחיפשתי תרופה כלשהי בחנותו של יהודי עני, פנה אלי רב ידוע באנגלית רהוטה והזמין אותי לראות את בית הכנסת החדש שלהם. המבנה היה להם למקור גאווה. בית הכנסת הוקם על קרקע שהשיב לידיהם מוחמד עלי לאחר חקירה משפטית בגין זכויותיהם על המקום, ולאחר שהוא נשלל מהם במשך כמאתיים שנה. המקום היה מכוסה עיי שפך וחורבות בתים ישנים. עובדה מעניינת היא, כי בשעה שחפרו במקום, מצאו קמרונות עתיקים ועמודים, שלטענתם היו שייכים לבית כנסת קדום. הם היו עסוקים בניקוי המקום בעת שביקרנו בו. (נ' שור, תור הזהב של ספרות המסעות, 1986, עמ' 68)

בית כנסת אשכנזי חדש

באמצע המאה ה-19 התעצמו גלי העליות, והקהילה האשכנזית צמחה במהירות. בית כנסת מנחם ציון כבר לא

לעיון נוסף

1. א' דודסון, הרובע היהודי וכל נתיבותיו – סיורים בעקבות 750 שנות ההתיישבות היהודית בעיר העתיקה של ירושלים, בהוצאת יד יצחק בן צבי והחברה לשיקום ולפיתוח הרובע היהודי, ירושלים תשע"ז, עמ' 43-76.
2. א' ריינר, "חצר האשכנזים בירושלים: ימי ראשית", ר' גפני ואחרים (עורכים), החורבה: שש מאות שנים של התיישבות יהודית בירושלים, יד בן-צבי, 2009, עמ' 43-11.